

Kelajakda, o'simliklarni himoya qilish sohasidagi yangi innovatsiyalarni rivojlantirish orqali oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash va yer resurslarini samarali boshqarish mumkin bo'ladi. Ushbu jarayon ilm-fan va amaliyotning uyg'unlashuvi bilan amalga oshirilsa, qishloq xo'jaligi sohasi insoniyatning oziq-ovqatga bo'lgan ehtiyojini barqaror ravishda qondirishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Smith, J. Pesticides and Plant Protection: An Overview. Oxford University Press, 2020.
2. Brown, A., & Green, T. Biological Control of Plant Diseases. Springer, 2019.
3. Kumar, R., & Singh, P. Sustainable Agriculture: Ecological Approaches in Crop Protection. Wiley-Blackwell, 2021.
4. Davis, F. Genetically Modified Crops: Advances in Agricultural Biotechnology. Cambridge University Press, 2018.
5. Lopez, M., & Garcia, E. Innovations in Agricultural Pest Management. Elsevier, 2022.
6. Jones, B., & Patel, S. Organic Farming and Pest Management. Routledge, 2017.

JADIDCHILIKNING TURKISTON HUDUDIGA KIRIB KELISHI

Boboyeva Nafisa Isomiddin qizi

Samarqand davlat chet tillar instituti

Narpay xorijiy tillar fakulteti Xorijiy til va adabiyoti (ingliz tili)

2302-guruh 2-bosqich talabasi

boboyevanafisa37@gmail.com

(+998) 50 002 04 49

Ilmiy rahbar: **Sadinov Ma'rufjon Normo'minovich,**

Samarqand davlat chet tillar instituti

Narpay xorijiy tillar fakulteti o'qituvchisi

Annotatsiya: Bu maqolada Jadidchilikning Turkiston hududiga kirib kelishi haqida ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Jadidlar, jadchilik harakati, Turkiston, Buxoro, Xiva, Behbudiy, Munavvarqori, sovet.

Oʻrta Osiyodagi jadidchilik harakati murakkab, tarixiy jihatdan serqirra yoʻlni bosib oʻtdi. Jadidlar turli mamlakatlardagi taraqqiyot, islohotlar uchun olib borilgan harakatlarning falsafiy tajribasiga tayanib, bu tajribani milliy asosda qayta ishlashga intildi, ayni paytda ijtimoiy taraqqiyot yoʻllari haqidagi turli qarashlarning toʻqnashuv maydoni ham boʻldi. Mustamlakachilikka qarshi kurashning bosh gʻoyasi ana shu murakkab yoʻlda shakllanib yetildi.

JADIDCHILIK (arabcha “jadid” - yangi) — 19-asr oxiri 20-asr boshida Turkiston, Kavkaz, Qrim, Tatariston hayotida muhim ahamiyat kasb etgan ijtimoiy-siyosiy, maʼrifiy harakat. JADIDCHILIK dastlab 19-asrning 80-yillarida Qrimda Ismoilbek Gasprinskiy rahbarligida qrim tatarlari oʻrtasida vujudga keldi. JADIDCHILIK harakati namoyandalari koʻpincha oʻzlarini taraqqiyparvarlar, keyinchalik jadidlar deb atashgan.

Oʻsha davrning ilgʻor taraqqiyparvar kuchlari, birinchi navbatda, ziyolilar mahalliy aholining umumjahon taraqqiyotidan orqada qolayotganligini his etib, jamiyatni isloh qilish zaruriyatini tushunib yetgandilar.

JADIDCHILIK mohiyat eʼtibori bilan avvalo siyosiy harakat edi. Uning shakllanish va magʻlubiyatga uchrash davrlari boʻlib, ularni shartli ravishda toʻrtga boʻlish mumkin. Turkiston, Buxoro va Xiva hududida bu davrlar 1895-1905; 1906-16; 1917-20; 1921-29-yillarni oʻz ichiga oladi. Birinchi davrda Turkistonda podsho Rossiyasining mustahkam oʻrnashib olishi kuzatiladi. U oʻz siyosiy agentlari (vakillari) yordamida mahalliy xon va amir vakolatlarini cheklabgina qolmay, ularni qoʻgʻirchoqqa aylantirib, rus va gʻarb sarmoyadorlarining ishlashi va yashashi uchun sharoit yaratadi, turli kompaniyalar, aksiyadorlik jamiyatlari manfaatini koʻzlaydi. Ayni chogʻda mahalliy aholining talab va ehtiyojlari nazarga olinmay qoʻyildi, diniy eʼtiqodlari, urf-odatlar bilan hisoblashmaslik, ularni mensimaslik kuchaydi.

XIX asrning oxirida Turkistonga kirib kelgan jadidchilik harakati maʼrifiy, ijtimoiy-siyosiy oqim sifatida oʻlka tarixida zalvorli oʻrin egallaydi. Bu harakat tashqaridan qaraganda koʻproq maʼrifiy gʻoyalarni ilgari surgandek koʻrinsada, mohiyatan siyosiy maqsadlarni ifodalar edi. Boisi, ming yillik davlatchilik madaniyatiga ega boʻlgan Turkiston xalqi bir lahza boʻlsin mustamlaka zulmiga rozi boʻlmadi. Turkiston jadidlari istiqlool uchun, istiqbol uchun hayot mamot kurashiga kirishdi va bu kurashdan aslo chekinmadi. XX asrning boshlarida oʻz taraqqiyot choʻqqisiga koʻtarilgan bu oqim mintaqada milliy uygʻonish, milliy gʻoya va milliy mustaqillik uchun kurashni boshlab berdi. Darhaqiqat, mazkur davrda jadid taraqqiyparvarlari oʻlkada sodir boʻlgan barcha ijtimoiy, siyosiy, madaniy oʻzgarishlarda faol ishtirok etdilar. Xalqning ozodlikka boʻlgan intilishining ortib borishi, jadidlarni maʼrifatchilikdan siyosiy kurash maydonlari sari yetakladi. Ayniqsa, 1917-yil fevral oyida Rossiya imperiyasida podsho tuzumi

agʻdarilgach, Turkistonga muxtoriyat olish masalasi imperiyada yashovchi barcha taraqqiyparvarlarning bosh muammosiga aylandi.

Muvaqqat hukumat tomonidan 9 kishidan iborat Turkiston Komiteti taʼsis etilgandi. Unda yevropalik millatlar vakillaridan Shchepkin rahbarligidagi 5 kishiga Sadridin Maqsudiy, general Abdulaziz Davletshin, Alixon Bukeyxonov, Muhammadjon Tanishpayevlardan iborat musulmon vakillari ham kiritildi. Ularning koʻpchiligi Turkistonga umuman kelmagan. Boisi musulmon vakillari nomigagina hukumat aʼzosi boʻlib, amalda hech qanday hokimiyatga ega emasdi. Mavjud vaziyatda 1917-yilning 9-mart kuni Toshkentda Munavvar qori Abdurashidxonov boshchiligida Mustafo Choʻqayev, Abdulvohid qori, Mirkomil Moʻminboyev, Ahmadbek Temurbekov kabi bir guruh aʼzolar “Turon” jamiyatidan ixtiyoriy ravishda ajralib chiqdi va mustaqil siyosiy jamiyat - “Shoʻroyi Islomiya” partiyasiga asos soldilar. “Shoʻroyi Islomiya” Turkistondagi barcha tashkilotlarni siyosiy bir kuchga birlashtirish maqsadida oʻz nomini “Turkiston Shoʻroyi Islomiya jamiyati” deb oʻzgartirib, qozoqlarning “Ixtiyot soyuzi”, tatarlarning “Ittifoq” jamiyatlari bilan aloqa bogʻladi. Shuningdek, Samarqandda “Klub Islomiya”, “Mirvaj ul-islom”, Andijonda “Miftah ul-maorif”, “Ozod xalq”, “Sana ul-islom”, Qoʻqonda “Musulmon mehnatkashlari Ittifoqi”, Kattaqoʻrgʻonda “Ravnaq ul- islom” kabi qator tashkilotlar dunyoga keldi. Turkistonning mustamlaka xalqlarini muxtoriyat sari yetaklash va barcha taraqqiyparvar kuchlarni yagona siyosiy harakatga birlashtirish maqsadida 1917-yil aprelda M.Choʻqayev boshchiligida “Turkiston Oʻlka Markaziy musulmon shoʻrosi” tuzildi.

Oʻlkada jadid taraqqiyparvarlarining gʻoya va intilishlarini qoʻllab-quvvatlaydigan, ularni birlashtiruvchi, moliyalashtiruvchi siyosiy tashkilot mavjud boʻlmagan bir sharoitda - matbuot Turkiston jamiyatining ijtimoiy ongiga taʼsir etishi mumkin boʻlgan yagona najotga aylandi. “Shoʻroyi Islom”, “Najot”, “Kengash” kabi jadid gazetalari sahifalari jadid maʼrifatparvarlarining ijtimoiy-siyosiy qarashlarini, ularning maslak va maqsadlarini oʻzida aks ettirdi.

“Ulugʻ Turkiston” gazetasining 3-sonida Nushiravon Yovushev “Turkistonga avtonomiya oluvi haqqida” nomli maqolasida birinchilardan boʻlib, Muvaqqat hukumat tomonidan eʼlon qilingan demokratik erkinliklardan foydalangan holda Turkistonga muxtoriyat olish masalasini ilgari suradi. U “Rossiya imperiyasida 30 mln turkiy xalq vakillari yashaydi. Ularning hammasi uchun ham Turkiston xalqi avtonomiya oluvi kerak va buning uchun barcha qardosh turkiy qavmlar ham yordam bermogʻi lozim. Buning uchun hozircha qurol, oqcha yoʻq ammo ularni topa bilamiz va buni kerak deb bilamiz”,-deb fikrini yakunlaydi. Shundan soʻng muxtoriyat masalasi matbu- otda keng targʻib etildi. Biroq, eng zarur paytda oʻlkada barcha kuchlarni yagona maqsad ostida birlashtirishning imkoni boʻlmadi.

Xususan, Mahmudxo‘ja Behbudiy o‘zining “Muhtaram Samarqandliklarga xolisona arz” maqolasida Samarqandda tashkil etilgan “klub Islomiya” jamiyati taqdiridan hikoya qiladi. U “...jamiyat yaxshi niyatda ochilgan edi. Ammo turli manfaatlar asosida to‘plangan olomon ishga yaroqsiz bo‘lib chiqdi. Hamma o‘z intilishi ketidan quvib urishib ketdilar. Ittifoq qo‘ldan chiqdi, aksincha nizolar natijasida birlik qo‘ldan ketdi”,—deydi. “Hurriyat” gazetasining muharriri Mardonquli Shohmuhammadzoda “Turkiston partiyalari va nodonlik” nomli maqolasida Behbudiy tomonidan ilgari surilgan muammoni mintaqada misolida tahlil qiladi. U “Turkistonda ham partiyalar ko‘p ekan, lekin maqsadlarini bilmadik. Andijonda mirkomilchevin (Mirkomilboy Mirmo‘minboyev-muallif) va mirahmadchevin (Ahmadbek Temurbekov), Toshkentda ulamochevin, Samarqandda nifoqchevin va nafsoniyatchevin partiyalari bor. Ularning manbasi nodonlik, manbasi ilmsizlik. Buning oqibati yomon bo‘lar” deydi. M.Shohmuhammadzoda barchani tor doiradagi maqsadlarni bir chetga qo‘yib yurt taqdiri uchun milliy birlikka chaqiradi. U achchiq so‘zlar bilan bo‘lsada o‘z maqsadini yozadi, xalqning siyosiy qudratini tilbirlikda, hammaslaklikda ko‘radi. Muallif bunday sharoitda barchani jadid taraqqiyparvarlari atrofida birlashishga chaqiradi va “Yoshlarimiz (jadidlar-muallif) izzat-nafs, mansablarni qo‘yib xolis, manfaatlarsiz, xalqqa xizmat etarlar. Bu yo‘lda qarshiliklarga chidarlar. Bu kun xizmatlari ma‘lum bo‘lmay qolsa, o‘lganidan so‘ng ma‘lum bo‘lar”, deb maqolani tugatadi.

Jadidlarning Turkiston mustaqilligi uchun kurashida asosan quyidagi yo‘nalishlar ustuvor edi: yangi usul maktablari tarmog‘ini kengaytirish; qobiliyatli yoshlarni chet elga o‘qishga yuborish; turli ma‘rifiy jamiyatlar va teatr truppalari tuzish; gazeta va jurnallar chop qilish, xalqning ijtimoiy-siyosiy ongini yuksaltirish bilan Turkistonda milliy demokratik davlat qurish. Jadid ziyolilarining kuchli partiyasi tashkil qilingan taqdirdagina bu ishlarni amalga oshirish mumkin edi. Jadidchilikning asosiy g‘oya va maqsadlari quyidagilar edi: Turkistonni o‘rta asrlarga xos qoloqlik va diniy xurofotdan ozod etish, shariatni isloh qilish, xalqqa ma‘rifat tarqatish, Turkistonda muxtoriyat hukumatini barpo etish uchun kurash, Buxoro va Xivada konstitutsiyaviy monarxiya va parlament, keyinchalik demokratik respublika tuzumini o‘rnatish orqali ozod va farovon jamiyat qurish, barqaror milliy valyutani joriy qilish va milliy qo‘shin tuzish.

Toshkent, Farg‘ona, Buxoro, Samarqand va Xivada hur fikrli va taraqqiyparvar kishilarning ayrim guruhlar tomonidan ochilgan madaniy-ma‘rifiy yo‘nalishdagi jamiyat va uyushmalardan Jadidchilik harakati shakllandi. Turkistonda Jadidchilik harakatini vujudga keltiruvchilar tepasida Mahmudxo‘ja Behbudiy, Abduqodir Shukuriy (Shakuriy), Saidahmad Siddiqiy—Ajziy (Samarqand), Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Ubaydulla Asadullaxo‘jayev (Ubaydulla Xo‘jayev), Toshpo‘latbek Norbo‘tabekov

(Toshkent), Fitrat, Fayzulla Xo‘jayev, Usmonxo‘ja Po‘latxo‘jayev, Abdulvohid Burhonov, Sadridin Ayniy, Abdulqodir Muhiddinov (Buxoro), Obidjon Mahmudov, Hamza, Cho‘lpon, Isxoqxon Ibrat, Muqammadsharif So‘fizoda (Farg‘ona vodiysi), Polvonniyoz hoji Yusupov, Boboxxun Salimoye (Xorazm) turardi. Turkiston mintaqasidagi Jadidchilik harakati, tarqalish joyi va yo‘nalishiga ko‘ra, uchga bo‘linadi: Turkiston, Buxoro va Xiva jadidchiligi. Turkiston jadidlari bilan Buxoro va Xiva jadidlari o‘rtasida bir muncha tafovut bor.

Turkiston o‘lkasidagi adidchilikning ijtimoiy asosini ziyolilar tashkil qildi. Ular chor Rossiyasi mustamlakachiligiga qarshi kurashning oldingi saflarida turib, chorizmning xom ashyo manbaiga aylantirilgan Turkistonning dastlab muxtor, so‘ng mustaqil davlat bo‘lishini yoqlab chiqdilar. Buxorodagi Jadidchilik Turkistondagiga nisbatan og‘ir ijtimoiy-siyosiy sharoitda yuzaga keldi. Uning tarkibi asosan Buxorodagi shahar aholisining taraqqiyparvar qismi: ziyolilar, mullavachchalar, mayda do‘kondorlar va ma’murlar, hunarmandlar, savdogarlardan iborat edi. Jadidlarning dehqonlar va askarlar o‘rtasida nufuzi avvaliga past bo‘lgan. Jadidlar iqtisod va boshqaruv sohasida bir qator talablar, chunonchi, soliqlarni kamaytirish talabi bilan chiqishdi. Ular dastlab Buxorodagi amirlik tuzumi doirasida islohotlar joriy qilmoqchi bo‘lishdi. Buxoroda vobkentlik dehqon Jo‘raboy ilk yangi usul maktabini ochgan edi.

Buxorodagi Jadidchilik harakatiga ayrim johil mullalar, har qanday yangilik va islohotlarning dushmani bo‘lgan qadimiylar oqimi qarshi chiqdi. 20-asr boshlarida Buxoro jamiyati 2 guruhga: Ikrom domla rahbarligidagi taraqqiyparvarlar va Mulla Abdurazzoq boshchiligidagi qadimiylarga bo‘lingan edi. 1908-yil «Buxoroi sharif shirkati» tuzilib, darsliklar nashr etish va kitob savdosi bilan shug‘ullandi. Ahmadjon Hamdiy (Abusaidov), Usmonxo‘ja Po‘latxo‘jayev (Usmon Xo‘ja), Homidxo‘ja Mehriy, Abdulvohid Burhonov, Abdulqodir Muhiddinov, Sadridin Ayniy, Abdurahmon Sa‘diy shirkatning tashkilotchilari edi. 1909-yil dekabrda jadidlar Buxoroda «Tarbiyai atfol» («Bolalar tarbiyasi») maxfiy jamiyatini tuzishdi (asoschilari: Abdulvohid Burhonov, Homidxo‘ja Mehriy, Ahmadjon Hamdiy, Mukammil Burhonov, Hoji Rafe).

Bu jamiyat turkistonlik va buxorolik yoshlarni Istanbuldagi «Buxoro ta‘mimi maorif jamiyati» bo‘limiga o‘qishga jo‘natdi. Xorijdagi ta‘lim yoshlar dunyoqarashida tubdan burilish yasadi. Jadidchilik Buxoro va Turkistonda bir vaqtda boshlangan bo‘lsa ham, amirlikdagi og‘ir muhit uning taraqqiyotini tezlashtirdi. 1910 yildan boshlab Buxoroda JADIDCHILIK harakati tashkiliy tus oldi va «Tarbiyai atfol» maxfiy jamiyati asosida partiya tashkil topdi 20-asr boshlarida Xivada shakllangan JADIDCHILIK bir qadar boshqacharoq tarixiy shart-sharoitda vujudga keldi. U bu yerda asosan ikkita oqimdan iborat edi.

Uning o‘ng oqimi xonlikda rivojlanayotgan savdo-sanoat korxonalari egalari hamda yirik boylarning vakillarini o‘ziga birlashtirgan edi. Bu oqimga Xiva xoni Asfandiyorxonning bosh vaziri Islomxo‘ja boshchilik qilgan. Jadidchilikning o‘ng oqimi o‘z oldiga mamlakatda xon hokimiyatini saqlab qolgan holda ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar o‘tkazish orqali erkin bozor munosabatlarining rivojlanishiga keng yo‘l ochib berishni maqsad qilib qo‘ygan edi. Xivada JADIDCHILIKning so‘l oqimi esa mayda sarmoyadorlar, hunarmandlar va xalqning turli tabaqa vakillarini birlashtirgan bo‘lib, qozikalon Boboovun Salimov uning rahbari edi. Ular Xiva xonligida yangi usul maktablari tashkil qilish orqali xalq ommasining siyosiy faolligini o‘stirish maqsadini qo‘yishgan edi. 1904-yil «jamiyati xayriya» tuzilib, uning ko‘magi bilan Xiva shahrida dastlabki yangi usul maktabi ochildi (1904-yil 10-noyabr).

Xiva jadidlari ma‘rifiy ishlar bilan kifoyalanib qolmasdan, xon tuzumiga qarshi kurash ham olib bordilar. Birinchi jahon urushigacha Xiva jadidlarining yagona markazi va dasturiy hujjatlari bo‘lmagan. Biroq Jadidchilik harakati Xiva xonligida katta ijtimoiy-siyosiy kuchga aylanib, 1914-yil avgustda u partiya shaklini olgan (q. Yosh xivaliklar). 1904—05-yillardagi rus-yapon urushi, 1905—07-yillarda bo‘lgan 1-rus inqilobi, 1905—11-yillardagi Eron inqilobi, 1908-yil Turkiyada bo‘lgan Yosh turklar inqilobi jadidlar dunyoqarashiga kuchli ta‘sir ko‘rsatdi. Jadidlar o‘z gazeta va jurnallari, yangi usul maktablari, turli kutubxona va qiroatxonalar, havaskor teatr truppalari tevaragida to‘planishar edi. Ularning ko‘pchiligi shu davrning ko‘zga ko‘ringan ijodkorlari — shoiru yozuvchilar edi. Ular o‘z asarlari bilan tarixan yangi milliy adabiyot yaratdilar. Adabiyot davr voqealariga hamohang bordi. 1910-yillardayoq ma‘rifat va ozodlik g‘oyalari uning markaziy mavzusiga aylandi. Adabiyotga «millat» va «vatan» tushunchalari kirib keldi.

Milliy she‘rlarga rag‘bat kuchaydi. Yangi zamonaviy dostonchilik maydonga keldi, publitsistika (Behbudiy, Fitrat, Munavvarkrri, Mirmuhsin) rivojlandi, realistik proza shakllandi. Shuning uchun ham bu davr adabiyoti O‘zbekiston mustaqilligidan keyin haqli ravishda milliy uyg‘onish davri o‘zbek adabiyoti deb davrlashtirildi. Adabiyotdagi bunday uyg‘onish, ayni vaqtda, shu davr madaniy hayotida ham ro‘y berdi.

Jadidlar o‘zbek xalqi hayotiga tom ma‘nodagi milliy teatrni olib kirdi. Milliy matbaaning vujudga kelishi bilan kitob bosish ishi yo‘lga qo‘yila boshlandi. Yevropa ko‘povozli musiqa san‘ati bilan tanishgan jadidlar o‘zbek an‘anaviy musiqa uslublari ham isloh qilishga da‘vat etishgan. 1919-yilda Toshkentning Eski shahar qismi (hozir «Turon» kutubxonasi yonidagi bino)da jadidlar tashabbusi bilan Turkiston xalq konservatoriyasining milliy (eski shahar) bo‘limi tashkil etildi. Shu tarzda jadidlar san‘at vositasi bilan millat kadrini ko‘tarish,

san’atning deyarli barcha turlarini yuksaltirishga intildilar («O‘zbekiston Respublikasi» maxsus jildining tegishli bo‘limlariga — Adabiyoti, Teatri, Musiqasiga Jadidchilikning aksar vakillari yoshlarga dastavval diniy ta’lim bilan bir qatorda dunyoviy fanlarni o‘qitish masalasini kun tartibiga qo‘ydilar. Ular musulmon maktablarining ta’lim usuli va dasturlarini isloh qilib, yangicha usuldagi maktablarni ochdilar.

Behbudiy, Munavvarqori, A. Burhonov, A. Avloniy va boshqa yangi usul maktablari uchun darsliklar yozib, nashr etishgan (q. Yangi usul maktablari). Jadidchilik harakati davomida ularning o‘z matbuoti shakllandi. Jadidlar Toshkentda 1905—06-yillarda «Taraqqiy» (muharriri — Ismoil Obiliy), «Xurshid» (muharriri — Munavvarqori), 1907—08-yillarda «Shuhrat» (muharriri — A. Avloniy), «Osiyo» (muharriri — Ahmadjon Bektemirov), «Tujjor» (muharriri — Saidkarimboy Saidazimboy o‘g‘li), Buxoroda 1912-yilda «Buxoroyi sharif» (muharriri — Mirzo Jalol Yusufzoda), «Turon» (muharriri — G‘iyos maxsum Husayniy), Samarqandda 1913-yilda «Samarqand» (muharriri — M. Behbudiy), Toshkentda «Sadoyi Turkiston» (muharriri — Ubaydulla Xo‘jayev), Qo‘qonda «Sadoyi Farg‘ona» (muharriri — Obidjon Mahmudov) gazetalari va Samarqandda 1913—15-yillarda «Oyina» (muharriri — M. Behbudiy), Toshkentda 1915-yil «Al-isloh» (muharriri — Abdurahmon Sodiq o‘g‘li) jurnallarini nashr qilishdi. Shuningdek, 1917—1-yillarda Toshkentda «Najot» (muharriri — Munavvarqori), «Kengash» (muharrirlari — Ahmad Zakiy Validiy va Munavvarqori), «Turon» (muharrirlari — M. Afandizoda, A. Avloniy), «Ulug‘ Turkiston» (muharriri — Kabir Bakirov), «Shuroy Islom» (muharriri — Abdulla Battol), «Turk so‘zi» (muharriri — Temirbek Xudoyorxonov), «Turk eli» (tahririyati), Samarqandda «Hurriyat» (muharrirlari — Mardonqul Shohmuhammadzoda, Akobir Shomansurov, Fitrat), Qo‘qonda «Tirik so‘z» (muharriri — Obidjon Mahmudov), «El bayrog‘i» (muharriri — Po‘lat Soliyev) gazetalari va «Kengash» (muharriri — Hamza), «Yurt» (muharriri — Ashurali Zohiriy) jurnallari chop qilindi. Matbuot millat dilidagi gaplarni o‘z sahifalariga ko‘chirish bilan kifoyalanmay, qanday ishlarni birinchi navbatda amalga oshirish masalasini o‘rtaga qo‘ydi.

1909-yilda Toshkent yosh ziyolilari tomonidan «Jamiyati xayriya» tashkil etildi. Mahalliy yoshlardan davlat mahkamalarida, sanoat, tijorat sohasida ishlaydigan mutaxassislar tayyorlash, kambag‘al musulmonlarga madaniy-ma’naviy yordam ko‘rsatish masalasi qo‘yildi. Bu millatning boshqa xalqlar ichiga singib ketmasligi yo‘lida ko‘rilgan tadbirlar edi.

Bu davrda jadidlar ijtimoiy-siyosiy kuch sifatida ko‘rindilar. Xalq ularda o‘z himoyachilarini qis etdi. Sirdaryo viloyatidan Peterburgda o‘tadigan Davlat dumasiga a’zolikka saylangan Abduvohidqori Abduraufqoriyevga Toshkent, Chimkent va boshqa joylarning aholisidan 12 moddadan iborat talabnomani Davlat

dumasiga topshirish yuklandi. Bu hujjatda ko‘pgina ijtimoiy talablar ko‘rsatilgan edi. Abduvohidqori 1907-yil 20-fevral—3-iyunda Peterburgda Sadri Maqsudiy (1879—1957), Muso Jorilloh, Alimardon To‘pchiboshev kabi musulmon ziyolilari bilan tanishib, musulmon fraksiyasining raisi Biglovga Turkiston xalqi dardini yetkazdi. Biroq Abduvohidqori, oradan ko‘p o‘tmay, qamoqqa olindi va Tulaga surgun qilindi.

Shu tarzda, jadidchilik harakati 1906—16-yillarda o‘zining asosiy yo‘lini belgilab oldi. Jadidlarning nashrlari xalqni yangi davr boshlangani bilan tanishtirar ekan, o‘zligini anglab, uyushishga chaqirdi. O‘lka moddiy va ma’naviy boyliklari talanayotganini oshkor qildi. Cho‘lpon she’r va maqolalarida mustamlakachilarning asl qiyofalarini ochib tashladi. Mashhur advokat U. Xo‘jayev oliy o‘quv yurtini tashkil etish, soliqlarni tartibga solish, bolalar tarbiyasiga jiddiy e’tibor berish masalasini bayon qildi. Lev Tolstoy bilan fikrlashish chog‘ida mashhur yozuvchini yon berishga majbur etgan U. Xo‘jayev chor hukumati ma’murlarining poraxo‘rligi va zolimligini fosh etib, ayrimlarini davlat ishidan chetlatishga erishdi. Musulmon aholisiga amaliy tarzda yordam berib, mavjud hokimiyat qonun-qoidalarini tushuntira bordi. Jadid matbuoti o‘z vakillarining fikrlarini e’lon qilar ekan, xalqni «har vaqt g‘aflat uyqusidan uyg‘otuvchi» «millat ongining ochqichi» ekanligini namoyon etish bilan birga Turkiston xalqini hur fikrlashga va katta siyosiy kurashga hozirlay oldi. Bu davrda «Erk», «Turon», «O‘qituvchilar jamiyati» kabi uyushmalar paydo bo‘ldi.

Munavvarqori aytganidek, «Ularning butun umidi Rossiyadagi inqilob jarayonida mahalliy aholini milliy, diniy cheklash va jabrlashdan ozod qilish, ularning haquqlarini ovrupoliklar bilan tenglashtirish, xilma-xil maktab va matbuot ishlari hamda turli-tuman jamiyatlar tashkil etishga keng imkoniyat yaratib berishga qaratilgan edi». Jadidlar bu davrda «Ozodlik, tenglik va adolat» shiori ostida ishladilar. Ularning 1916-yil mardikorlikka olish voqeasiga munosabati g‘oyatda e’tiborga molikdir. Mardikorlikka olish — Birinchi jahon urushi ketayotgan joylardagi ishlarga turkistonliklarni jalb qilish oq podshoning 1916-yil 25-iyun farmoniga muvofiq amalga oshirildi. Bu kutilmagan tadbir, birinchidan, 1865-yil shartnomasiga zid edi.

Ikkinchidan, general Kuropatkin (1848— 1925)ning xulosasiga Karaganda, «Aholi va ma’muriyat turar joydan tashqaridagi ishlarga mutlaqo tayyorlanmagan va bunday shoshilinch amalga oshirilgan tadbir og‘ir tartibsizliklarni keltirib chiqargan». Aholi uchun ana shunday musibatli paytda jadidlarning ko‘zga ko‘ringan namoyandalaridan U. Xo‘jayev («Turkiston mardikorlikka olish qo‘mitasi» raisi) va millatparvar boy Mirkomilboy Mirmo‘minboyev Rossiya jamoatchiligining e’tiborini bu masalaga jalb etish, farmonni bekor qildirish uchun Peterburgga yo‘l oldilar. Davlat dumasining 1916-yil 13 va 15-dekabr kunlari

oʻtgan majlisida Nikolay IIning 25 iyun farmoni Rossiya imperiyasining qonunchiligida koʻrsatilgan hollarga zid ravishda qabul qilingani tan olindi. Farmon Dumada muhokama qilingunga qadar iyun—avgust oyida jadidlar harakati orqali bir necha eshelon toʻxtatib qolindi.

Jadidlarning mardikorlarni qaytarishga urinishlari 1917-yilfevral inqilobi boshlanishi bilan toʻla amalga oshdi. Bu hodisa el orasida ularning obroʻsini koʻtardi. Mazkur holat jadidlar maʼrifatparvarlikdan siyosiy kurashga allaqachon oʻtganliklarini bildirar edi. 1917-yil Jadidchilik harakati oʻzining yangi bosqichiga qadam qoʻydi. Fevral inqilobidan soʻng oʻzbek, tatar va qozoqlar birlashishga ahd qiladilar va «Turon» uyushmasi zaminida «Shuroy Islomiya» jamiyati tuzildi (asoschilari Munavvarqori, Abduvohidqori Abduraufqoriyev, U. Xoʻjayev). 1917-yil 14-martda ish boshlagan bu jamiyat qishloq va shaharlarga targʻibotchilar yuborib, ozodlik, tenglik haqida tushuntirish olib borish, saylov toʻgʻrisida maʼlumot berish bilan shugʻullandi.

Uning dasturini Munavvarqori yozgan edi. Jadidlar joylarda «Shuroy Islomiya» tizimi yaratilishining tashabbuskori boʻldilar. Turkistonga muxtoriyat maqomini berish harakati Turkiston mustaqilligi uchun kurashga aylandi. Turkiy xalqlarni birlashtirish gʻoyasi kun tartibidan mustahkam oʻrin oldi. Oʻzbek, qozoq, qirgʻiz, qoraqalpoq, boshqird, tatar, turkman kabi negizi bitta xalqlarni birlashtirish va shu asosda federativ yoki muxtoriyatli davlat qurish masalasi boʻy koʻrsata bordi. Ammo, Munavvarqori soʻzi bilan aytganda, koʻpgina kishilar jumhuriyat bilan muxtoriyat oʻrtasidagi farqni tushunmagan edi. Xususan, Turkiston namoyandalari chin maʼnodagi respublikani barpo etish va uning davlat tarkibini tashkil etishga toʻliq tayyor boʻlishmagan.

Qozoq va boshqird namoyandalari — Mustafo Choʻqay, Zakiy Validiy va boshqalar Peterburg ularga hech qachon mustaqillik ham, muxtoriyat ham bermasligini sezgach, Turkistonga kelib, mahalliy jadidlar bilan birga ish boshladilar. Toshkentda «Shoʻroyi Islomiya», «Turon», «Shoʻroyi Ulamo», «Ittifoqi muslimin», Qoʻqonda «Gʻayrat», Buxoroda Yosh buxoroliklar, Xivada Yosh xivaliklardan tashqari, Samarqandda «Ittifoq», «Mirvaj ul-islom», «Miftah ul-maorif» kabi tashkilotlar faoliyat koʻrsata boshladi. Bularning ijtimoiy-siyosiy yoʻnalishini belgilashda Munavvarqori, U. Xoʻjayev, M. Beqbudiy, A. Zohiriy, A.Z.Validiy, Mustafo Choʻqay, Fitrat, F. Xoʻjayev, U. Poʻlatxoʻjayev, Sherali Lapin, M. Mirmoʻminboyev, O. Mahmudov, Polvonniyoz hoji Yusupov, T. Norboʻtabekov va boshqalar faollik koʻrsatdilar. «Shoʻroyi Islomiya»ning tashabbusi bilan 1917-yil 16—22-aprel kunlari Butun Turkiston musulmonlarining 1-qurultoyi chaqirildi. Qurultoy ishtirokchilari bir qancha masalalar qatorida Turkiston oʻlkasining davlat maqomi masalasini ham muhokama qildilar. 1-qurultoyda Turkiston oʻlka musulmonlari Shoʻrosi (Kraymussovet) — Milliy

markazni tashkil etishga qaror qilindi. Milliy markazga rais bo‘lib Mustafo Cho‘qay, unga o‘rinbosarlar qilib Validiy va U. Xo‘jayev saylanadi. Bu esa tashkilotlarni birlashtirish bilan birga milliy ozodlik harakatini izga solib, tashkiliy jihatdan markazlashtirar edi.

Milliy markazning 1917-yil 12-iyunda bo‘lib o‘tgan yig‘ilishida barcha jamiyat va uyushmalarning Markaziy musulmon deputatlari Sho‘rosiga bo‘ysunishi haqida Nizom qabul qilinadi. Markazning maqsadi xalqning eng quyi qatlamlari — mardikor va dehqonlarga to‘liq huquq berish va Turkiston musulmonlarini madaniy, ilmiy, iqtisodiy va g‘oyaviy tarbiyalash edi. 1917-yil aprel—iyun oylari orasida jadidlar ko‘pgina siyosiy masalalarni va ularga o‘z munosabatlarini belgilab oldilar. Pirovardida hududiy muxtoriyat uchun siyosiy vaziyat pishib yetilganini anglab yetdilar. 1917-yil 1 — 11-mayda Moskvada bo‘lgan Butun Rossiya musulmonlarining 1-qurultoyi bergan turtki natijasida muxtoriyat masalasi yanada jiddiylashdi. 1917-yil 12—14-iyulda Farg‘onada bo‘lib o‘tgan musulmon tashkilotlarining qurultoyida dasturiy masalalar ko‘rib chiqildi.

Unda «Turk Adami Markaziyat (Federalistlar)» firqasining dasturi (maromnomasi) va 22 moddadan iborat Nizomi qabul qilindi. 1917-yil 17—20-sentabrda Toshkentda bo‘lib o‘tgan Turkiston va Qozog‘iston musulmonlarining qurultoyida «Shuroyi Islomiy» va «Sho‘royi Ulamo», «Turon» va boshalar siyosiy tashkilotlarni birlashtirish yo‘li bilan «Ittifoqi muslimin» siyosiy partiyasini tuzishga kelishildi. Turkistonni boshqarish shakli to‘g‘risidagi masala 1917-yil 26—28-noyabrda Qo‘qonda bo‘lgan Turkiston o‘lka musulmonlarining favqulodda 4-qurultoyining diqqat markazida turdi. Muxtoriyat va mustaqillikni e‘lon qilish fikrini hamma qo‘llab-quvvatladi. Turkiston Muxtoriyati hukumati (raisi — Muhammadjon Tinishboyev, so‘ngra Mustafo Cho‘qay) tashkil qilindi.

Fitrat, Cho‘lpon, Hamza singari otashqalb jadid shoirlari Turkiston Muxtoriyatini alqab, o‘tli satrlar bitishdi. 1918-yil fevralda Turkiston Muxtoriyati bolsheviklar tomonidan qonga botirilgach, JADIDCHILIK harakati kuchli o‘zgarishga uchradi. Sovet rejimi bilan murosa qilishni xohlamagan Turkiston jadidlarining katta qismi istiqlolchilik harakati saflarida va yashirin milliy tashkilotlarda faoliyat ko‘rsatgan bo‘lsa, ayrimlari sovet hukumati idoralarida ish boshlashga majbur bo‘ldilar. Buxoro amirligi va Xiva xonligida ahvol sal boshqacharoq kechdi. 1920-yilda qizil armiya har ikki davlat hududiga bostirib kirdi.

Buxoro Xalq Sovet Respublikasi va Xorazm Xalq Sovet Respublikasi tuzilib, jadidlar hokimiyat tepasiga kelishdi. Demak, 1920-yildan Jadidchilik harakati o‘z taraqqiyotining yangi bosqichiga, ya‘ni sovetlar bilan murosa yo‘liga qadam qo‘ydi. 1920-yil 1—7-sentabrda Bokuda Sharq xalqlari qurultoyi chaqirildi.

Qurultoyda qabul qilingan qarorlar Turkiston xalqlarining keyingi taqdirida muayyan rol o‘ynadi. Unda Munavvarqori, Turor Risqulov, Cho‘lpon, Sapimxon Tillaxonov, Rajab Muhamedov, Qudratilla Yunusov, Toshpo‘latbek Norbo‘tabekov, Obidjon Mahmudov, To‘raqul Jonuzoqov, Zayniddin qori Nasriddinov, Hoji Safo Jo‘raboyev, G‘ozi Yunus kabi turkistonlik millat fidoyilaridan jami 90 kishi ishtirok etdi. Qurultoy ishida Turkiyadan kelgan va shaxsan Leninning o‘zi yuborgan Anvar podsho ham qatnashdi.

Biroq, mazkur qurultoy bolsheviklarning Angliyaga qarshi qaratilgan do‘q-po‘pisasi ekanligi majlislarda ayon bo‘ldi. Shu bois turkistonlik 40 nafar delegat qurultoy tugagach, o‘zaro kengash o‘tkazib, unda «Turkistondagi sovet hokimiyatiga qarshi tashviqot ishlari»ni avj oldirishga va «Oktabr inqilobining uch yilligi kunida umumxalq qo‘zg‘oloni ko‘tarish»ga ahd qildilar. Biroq, ularning bu rejasi to‘liq amalga oshmadi. Turkiston jadidlari faoliyati butun o‘lkani qamraydigan, inglizlarning skauting maktab dasturiga yaqin dastur asosida ishlaydigan «Turon kuchi», «Turk kuchi», «Temur», «Izchilar», «Lochin» kabi guruhlarini tuzdilar.

Bu guruhlar o‘rta maktab ta’limi, hunar, san’atdan tashqari, harbiy mashqlar bilan shug‘ullanib, sho‘rolarga asosiy zarba beruvchi kuch sifatida ko‘rina boshladi. 1920-yil sovet rejimi bu guruhlar faoliyatini tugatdi. Farg‘ona va Toshkentdagi voqealar yakuni jadidlarning umidlarini so‘ndira olmadi. Ular Buxoro respublikasi rahbarlari bilan bir yoqadan bosh chiqarib, ish boshladilar. Buxoroda Jadid taraqqiyparvarlar firqasi tuzildi. Bu firqa dasturiga kura, davlatni jumhuriyat raisi (prezident) va parlament boshqarishi ko‘zda tutilgan edi. 1921-yil 2—5-avgustda Buxoroda Validiy boshchiligidagi Turkiston milliy birligi tashkiloti tuzildi.

U istiqloлчаilik harakatini jipslashtirishda muhim rol o‘ynaydi. Turkiston milliy birligi tashkiloti bilan Munavvarqori rahbarligidagi «Milliy ittihad» (1919-yil tuzilgan) tashkiloti o‘zaro hamkorlikda faoliyat ko‘rsatdi. Har ikki tashkilotning asosiy maqsadi Buxoro respublikasi, umuman, Turkiston mintaqasini sovetlashtirish va ruslashtirish ta’siridan saqlab qolish, Turkistonning mustaqilligiga erishish bo‘lgan. 1925-yil «Milliy ittihad» tashkiloti asosida «Milliy istiqlol» tashkiloti tuziladi. Jadidchilik harakatining so‘nggi yillari faol siyosiy kurashlar bilan ajralib turmaydi.

Bu davrda sovet rejimi turli siyosiy ishlar («O‘n sakkizlar guruhi», «Inog‘omovchilik», «Qosimovchilik», «Badriddinovchilik» va boshqa) tuzib, milliy ziyolilarni ommaviy ravishda qatag‘on qilishga kirishdi. 1929-yil noyabrda Munavvarqori boshchiligidagi 38 kishining qamoqqa olinishi (keyinchalik ularning soni 87 kishiga yetgan) bilan JADIDCHILIK harakatiga kuchli zarba

berildi. Biroq istiqolol gʻoyasi oʻz kuchida qolaverdi. Jadidchilik harakati siyosiy maʼrifatparvarlikdan Jadid taraqqiyparvarlar firqasi darajasiga koʻtarila oldi.

Bu harakat hamda firqa aʼzolari oʻz faoliyati va dasturiga koʻra, shoʻro adabiyotlarida aytilganidek, «bir hovuch boylar manfaatiga xizmat qiluvchi liberal burjuaziya vakillari» emas, balki Turkistonning barcha xalqlari taqdirini oʻylab ish koʻrgan demokratik jarayonning eng savodli, olijanob namoyandalari edi. Turkistonda sovet hokimiyati zoʻravonlik yoʻli bilan oʻrnatilgach, jadidlarning bir qismi faol siyosiy hayotdan chetlashib, faqat badiiy ijod bilan shugʻullandi (A. Burxrnov, A. Avloniy, S. Ayniy va b.). Ayrim jadidlar sovet idoralari madaniy-maʼrifiy shoxobchalarida mehnat qilishdi (U. Xoʻjayev, Munavvarqori, Hamza, S. Tursunxoʻjayev, T. Norboʻtabekov va b.).

Baʼzi jadidlar «mahalliy kommunistlar» sifatida yuqori davlat va hukumat lavozimlarida ishlashni davom ettirdi (Fayzulla Xoʻjayev, Abdulqodir Muhiddinov, Nizomiddin Xoʻjayev va b.). Ayrim jadidlar boʻlsa, Turkistondagi istiqololchilik harakati saflariga borib qoʻshildi va xorijga muhojirlikka joʻnab ketdi (Usmonxoʻja Poʻlatxoʻjayev, Sadriddinxon Sharifxoʻjayev, Abdulhamid Oripov va h.k.). Jadidchilik harakatining barcha taniqli namoyandalari (S. Ayniydan tashqari) 30-yillarda sovet mustabid rejimi tomonidan amalga oshirilgan qirgʻin natijasida halok boʻldi. Jadidchilik harakatiga sovet davrida «millatchilik», panturkizm, panislamizm tamgʻalari bosilib, nohaq qoralandi. Jadid adabiyotini oʻqish taqiqlandi.

Oʻzbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgach, Jadidchilik harakati va uning namoyandalari nomiga yopishtirilgan tavqi laʼnat va soxta yorliklar olib tashlanib, ularning asl nomlari qayta tiklandi. Tarixchi, adabiyotshunos, tilshunos, faylasuf, huquqshunos, sanʼatshunos va pedagog olimlar jadidlarning boy ilmiy va adabiy merosini oʻrganishda dastlabki natijalarni qoʻlga kiritishdi. Mustaqillik yillarida Fitrat, Choʻlpon, A. Avloniyning 2 jildli, Behbudiy, Abdulla Qodiriy, Sidqiy Xondayliqiy, Ibrat, Ajziy, Soʻfizodaning 1 jildli, shuningdek, Fayzulla Xoʻjayev, Munavvarqori, P. Yusupovning asarlari chop qilindi. Jadidlarning 20 ta mashhur vakili kiritilgan «Unutilmas siymolar. Jadidchilik harakatining namoyandalari» (T., 1999) albom-kitobi nashrdan chiqdi. Ularning serqirra faoliyati darslik va qoʻllanmalarga kiritildi. 1999-yil 16—18 sentabrda Toshkentda «Markaziy Osiyo 20-asr boshida: islohotlar, yangilanish, taraqqiyot va mustaqillik uchun kurash (Jadidchilik, Muxtoriyatchilik, Istiqololchilik)» mavzusida xalqaro konferensiya oʻtkazilib, unda AQSH, Germaniya, Fransiya, Italiya, Niderlandiya, Turkiya, Rossiya, Hindiston va boshqa mamlakatlardan kelgan nufuzli olimlar JADIDCHILIK va istiqololchilik harakatlari toʻgʻrisida jahon ilm-fanida toʻplangan soʻnggi xulosalar yuzasidan oʻzbekistonlik hamkasblari bilan oʻzaro fikr almashdilar. JADIDCHILIK harakati jahonshumul ahamiyatga molik hodisa

ekanligi eʼtirof qilindi. Konferensiyada ushbu muammoni tadqiq qiluvchi xalqaro ilmiy kengash tuzildi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi // Xalq soʻzi, 2020, 25-yanvar, №19 (7521) soni.
2. Mirziyoev Sh.M. Yangi Oʻzbekiston strategiyasi. -Toshkent.: “Oʻzbekiston”, 2021-yil, 464 -bet
3. Amridinova D.T. Maxmudxoʻja Bexbudiy va Abduqodir Shakuriy ijodida til, tarbiya va jamiyat islohati masalalari.// Xozirgi dunyo lisoniy kiyofasi va tilshunoslikning metodologik asoslari. //Respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari.- Samarqand. 2007.
4. “Kengash”.1917-yil
5. “Ulugʻ Turkiston”. №3.1917-yil 5-may.
6. Hurriyat. №10. 1917
7. <https://cyberleninka.ru/article/n/jadidchilik-ta-limotining-yoshlar-tarbiyasidagi-ahamiyati/pdf>
8. <https://www.facebook.com/groups/246149995752425/permalink/882256818808403/>
9. <http://uzxalqharakati.com/archives/64073>
10. <https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Jadidchilik>

Mehr beraqoling ayolga...

Zamina Umarova Ixtiyorovna

Jizzax viloyati

Doʻstlik tumani

19- boshlangʻich taʼlim

maktabi boshlangʻich sinf

oʻqituvchisi

Farzandingiz opichlab yurib,

Nozik qaddi dol boʻlgan,-ayol.